

НАРОДНОРОЗМОВНА ОСНОВА ЛЕКСИКИ ТВОРІВ УЛАСА САМЧУКА

У статті зосереджено увагу на народнорозмовних елементах літературної мови, зафіксованих у романах Уласа Самчука і відбитих у загальномовних словниках; обґрунтовано народнорозмовну основу лексики творів письменника.

Ключові слова: *народнорозмовність, лексика, стиль, літературна мова, діалектна лексика, розмовна лексика.*

The article focuses on narodnorozmovnyh elements of literary language, recorded in novels of Ulas Samchuk and reflected in the common dictionaries, reasonably narodnorozmovnu based vocabulary writer's works.

Key words: *narodnorozmovnist, vocabulary, style, literary language, dialect vocabulary, colloquial vocabulary.*

У мові творів Уласа Самчука розмовна лексика використовується як один із важливих компонентів, зокрема в діалогах та описах побутових ситуацій, взагалі тоді, коли автор прагне надати мові свого твору природного розмовного забарвлення. Народнорозмовні форми в авторському мовленні створюють колорит невимушеності. Мова автора неначе зливається в єдине ціле з мовою персонажів і читача.

Мета статті – обґрунтувати народнорозмовну основу лексики творів У.Самчука.

Правила і прийоми вживання розмовних слів, особливості їх сполучуваності залежать від стилю твору в цілому. У контексті всього твору слова і вирази, що перебувають у тісній взаємодії, набувають різних додаткових смислових відтінків, сприймаються в складній і глибокій перспективі цілого.

Для української літературної мови, зв'язки якої з живою народною основою від кінця XVIII ст. фактично не переривалися, наповнення усно-розмовними словами в писемних стилях є особливо помітним джерелом появи нормативних варіантів. У наш час у зв'язку з поступовим зникненням історичних територіальних діалектів природною базою літературних писемних стилів стає також літературне розмовно-побутове мовлення. Цим і пояснюється великий інтерес українського мовознавства до усної форми мови [3, с. 49]. Про важливість усного джерела у формуванні норм української літературної мови свідчить той факт, що до початку XX ст. всі українські словникарі відводили перше місце безпосереднім записам народної мови, етнографічним і фольклорним матеріалам.

Загальнонормовану лексику кваліфікують як загальнонародну. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких соціолінгвістичних умов [8, с. 204].

С.П. Бирик зазначає, що "увага до поняття "народнорозмовність" посилилась у зв'язку з вивченням закономірностей розвитку усного літературного мовлення та його взаємодії з писемною формою загальнонаціональної мови. Народнорозмовність виявляє себе як усномовна категорія в опозиції народнорозмовне/розмовне, усне/писемне, розмовне/книжне [2, с. 107].

Склад розмовної лексики рухливий, що зумовлено взаємодією форм існування національної мови в різні періоди її історичного розвитку. Ступінь кодифікованості розмовної лексики відбивають відповідні ремарки в загальномовних словниках. У тлумачному "Словнику української мови" (т. 1-11. 1970-80) кількість слів із позначкою "розмовне" становить 10% загальної кількості словникових слів. Разом із тими, що мають окремі розмовні значення, загальна кількість розмовних слів приблизно однакова з числом поширених термінів, що ввійшли в сучасну літературну мову (їх приблизно 20 000 – 25 000) [9, с. 521].

Отже, народнорозмовність – це естетично-стилістична категорія, що характеризується сприйманням світу крізь авторську призму розмовності, побутовості та відображення його засобами національної мовно-виражальної системи [1, с. 28].

У романах У. Самчука активно вживається розмовна лексика, кодифікована сучасними словниками, з ремарками – розм. (розмовне), рідко, діал. (діалектне).

Розвиток української літературної мови зумовив те, що межі розмовності розмилися. Словників діалектних, історичних не вистачає і буває важко розрізнити, чи це діалект, чи просторіччя. В українській стилістиці та лексикології поняття просторічної лексики трактують по-різному. Частина українців (І.М. Кириченко, С.П. Левченко, А.А. Бурячок та ін.) традиційно уникають терміна "просторіччя", відносячи лексику такого роду до розмовної, позначаючи її відповідно "вульгарне", "фамільярне", "розмовно-знижене" тощо. Інші мовознавці (М.А. Жовтобрюх, Г.П. Їжакевич, А.П. Грищенко) об'єднують його з розмовною лексикою під загальною назвою "розмовно-просторічні слова". Дослідники (І.Г. Чередниченко, А.П. Коваль, О.Д. Пономарів, Ю.О. Карпенко, О.О. Тараненко та ін.) визнають наявність просторіччя в українській мові, користуються цим терміном у своїх працях, виділяючи певне коло таких слів. Ремарка "просторічне" стосовно української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці "просторічне" в українській частині відповідають інші ремарки – "розмовне", "фамільярне", "зневажливе", "вульгарне" і подібні.

Чималу групу розмовної лексики досліджуваних текстів становлять іменники: *бідачисько, будучність, веремія, вішак, дебош, дрантя, журбота, заморока, запуст, зашпори, зиск, кварта, лахи, лепеха, любка, лясас, манаття, мудрагель, мурин, настільник, нутро, ожог, п'ятірня, парубчак, патшок, пащека, пика, піхтур, полюбовник, потеруха, празник, прочухан, розумування, сварня, селяк, сліпак, сопляк, страхота, тарарам, тарибари, тахля, толока, тямка, фіглі-міглі, хвостина, хлопчак, цицька, шабаш, шкапа, шарбуни, шмат*. Їх фіксує СУМ з позначкою *розм.*, напр.: *Знаходилися й мудрагелі* [5, с. 242]; *Марія почула, залялася і захлинулася втіхою, кинулася до свого мудрагеля і так цілувала, що він ледь видержав, щоб не розкричатись* [6, с. 44], пор.: *мудрагель "той, хто багато роздумує, обмірковує"* [СУМ, IV, с. 819]. Наведене слово вжито у творі не в значенні мудрої людини, а трохи з гумором, що дитина до чогось додумалась.

Прислівники: *кріпко, шкереберть, цюрком, підтюцем, навпрошки, пішака, відрухово, хвацько*, напр.: *Володько дивився на цілу ту руйнацію, на заплакану матір, на заклопотаного, в одній сорочці, батька, що з нього лився цюрком піт, на дядьків, що старанно кожний вантажив свого воза, і йому було весело* [5, с. 200], пор.: *цюрком "струменем, цівкою"* [СУМ, XI, с. 254]; *Коні біжать підтюцем* [1, с. 407], пор.: *підтюцем "дрібними, швидкими кроками; труськом"* [СУМ, VI, с. 517].

Прикметники та діеприкметники становлять значну кількість серед розмовної лексики: *вилуплений, ворохобний, замурзаний, зачовганий, неприкаяний, панькуватий, підітканий, розпанаханий, розпатланий, розчухраний, смаркатий, чулий*. Серед цих слів домінують ті, що виражають ознаки предметів чи істот безпосередньо, напр.: *І народу стільки здовж дороги і здовж річки стежкою, і по тамтому боці попід заставською сосниною – їдуть і йдуть, молодь і старші, і всі святочно, барвисто, легко одягнуті, дівчата цілими гуртами, як мак, як гурт айстр, йдуть і все йдуть, часом босі, черевики чисті несуть у руках, спідниці часто підіткнуті, міцні, загорілі литки ніг швидко мигають, босі ноги ступають по м'якій, вогкій, холоднуватій стежці* [5, с. 142] (тамтой – діал. той), пор.: *підітканий "те саме, що підтиканий", підтиканий "з підібраними, підгорнутими під щонебудь краями, кінцями і т. ін."* [СУМ, VI, с. 430].

Найбільшу групу розмовної лексики у досліджуваних текстах становлять дієслова: *борюкатися, брѣохати, вгатити, вгостити, верещати, вештатися, виважити, випарити, висапатися, вискіпатися, витріщити, вишкірити, відбріхуватися, відгризатися, вовтузитися, волокти, волочитися, второпати, галакати, гасати, гатити, гепатися, гиркатися, гризтися, гупотити, дерти, жебоніти, загачувати, зажирати, засипляти,*

зирити, зобидити, киснути, клякнути, кпитися, кублитися, ладитися, лазити, ляснути, манячити, наверхати, навинутися, наливатися, напихатися, напоротися, нарікати, насунути, пацати, пащекувати, пиндючитися, підшморгувати, повіятися, попхати, потовкти, потрапити, почвакати, пражитися, прочовгати, ревіти, реготатися, рипатися, рихтувати, розволікати, роззявити, розкарячувати, розквасити, розпанахати, розчепірювати, рюмсати, скалозубити, смажити, смалити, стлумити, стовбичити, стріляти, сунутися, сьорбати, теліпати, товктися, тринькати, тямити, узріти, химерити, хлипати, хоронити, цвіркати, цьвюохкати, чвалати, чвиркати, чимчикувати, чкурнути, чмихати, човгати, човпти, шерехтіти, шкварити, шмигнути, шморгнути, шпортатися, шубовснути, напр.: Боже, як це досадно товктися все на місці, теліпати в торбині оту одну "Азбуку Сєятель" Клавдії Лукашевич і знати все, від дошки до дошки, напам'ять, і "Умную ворону", і "Петушок золотой гребешок", і "Трі козліка", і ніяк не могли далі, бо приходять і приходять Петри і Миколи, такі винятково "западненні", як сказала б мати, і треба з ними держати ногу, хоча Володько тут давно вже першим, за ним горою учитель і ніякі Радіони, ніякі Євгени не можуть йому нічого більше вдіяти [5, с. 240], пор.: товктися "перебувати де-небудь, топтатися на місці або ходити в різних напрямках на невеликому просторі" [СУМ, X, с. 165], пор.: теліпати "часто махати, хитати то в один бік, то в інший" [СУМ, X, с. 64]; *Тепер міркує лиш, як його краще "чкурнути"* [5, с. 444], пор.: чкурнути "дуже швидко бігти, летіти" [СУМ, XI, с. 343]; *Поки вештається отут десь близько мати, доти й вони тут – майже, як ті курчата біля квочки, жебонять* [5, с. 6], пор.: жебоніти "говорити неясно, невиразно, нерозбірливо; бубоніти, булькотати // Говорити швидко, весело, з охотою, але неголосно" [СУМ, II, с.516]; *Думаєш, не знаю? За Ганною волочишся?* [4, с. 33], пор.: волочитися, "упадати за ким-небудь, виявляючи свою закоханість, любов, прихильність" [СУМ, I, с. 734]. Так говорять у народі, коли чоловік зраджує з іншою жінкою. Наведене слово вжито в мові персонажа, зокрема в діалозі Марії з Гнатом. Народнорозмовні джерела лексики У. Самчука визначають специфіку мови персонажів його творів, авторську мову, в якій поєдналися фольклорні, соціальні й територіальні особливості мови епічних художніх творів.

Отже, джерелом багатства мови творів Уласа Самчука стала народна українська мова. Письменник виріс в україномовному оточенні і був вихований на кращих зразках українського фольклору, цінував талановитість свого народу, наділеного природною красою й силою слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биби́к С. Народнорозмовність як естетично-стилістична категорія // Наукові записки. Серія "Філологія". – Остріг, 2000. – С. 24-29.
2. Биби́к С. Народнорозмовність як категорія історії літературної мови // Вісник Луганського педуніверситету, 2000. – №4. – С. 106-109.
3. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
4. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя: Роман / С. Б. Пінчук (підгот. тексту та післямова). – К.: Український письменник, 2000. – 189 с.
5. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т.1. – К.: Дніпро, 1993. – 574с.
6. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т.2. //Післямова Пінчука С. – К.: Дніпро, 1993. – 334 с.
7. Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т.1 – 11.
8. Сучасна українська літературна мова /за ред. А.П. Грищенка – К.: Вища школа, 1997.
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.